

Petra Svoljšak

PRVA SVETOVNA VOJNA IN SLOVENCİ

II. 1945–1992

Sarajevski atentat

Temeljno delo o sarajevskem atentatu, ki je izšlo v slovenskem jeziku po letu 1945, je obsežna študija *Vladimirja Dedijerja*²³⁷ *Sarajevo 1914*²³⁸ (Ljubljana 1966), medtem ko izvirnih slovenskih del o problematiki atentata in razlogih, ki so vodili do njega ni. Knjiga, ki temelji na obsežnem arhivskem gradivu, je imela namen, osvetliti motive in razloge, ki so pripeljali pripadnike »Mlade Bosne« do odločitve o uboju prestolonaslednika nadvojvode Franca Ferdinanda, predvsem pa razgrinja vsakovrstne probleme, ki so na prehodu iz 19. v 20. stoletje bremenili Evropo in tako »moralci« pripeljati do oboroženega spopada. Obsežno delo, napisano tudi zato, da tujim bralcem predstavi gibanje južnoslovanske mladine in njegovo »vpletenost« v svetovni prevrat, ki je med drugim pripeljal do nastanka jugoslovanske države (knjiga je izšla najprej v angeškem jeziku leta 1964), je naletelo na odmev tudi v slovenski javnosti. To velja predvsem za Didijerjeva razmišljanja o slovenskih preporodovcih, zato so se oglasili predvsem takrat še živeči preporodovci s pripombami in »popravki« nekaterih, po njihovem mnenju enostranskih Dedijerjevih informacij o načelnem vprašanju v »Preporodu« o tem, ali naj bo zedinjenje južnoslovanskih narodov politično ali kulturno.²³⁹ Podobno kot je bilo zapisano za slovensko »vojno« publicistiko v letih 1918–1941, da se je povoda za svetovni vihar, pa ultimativ in vojnih napovedi spomnila le ob okroglih obletnicah, velja tudi za obdobje po letu 1945,²⁴⁰ da poleg omenjene študije ni nastala nobena zgodovinska analiza obravnavanih vprašanj.

Soška fronta

Med slovenskimi pisci, ki so raziskovali in pisali o prvi svetovni vojni, izstopajo, v primerjavi s prejšnjim obravnavanim obdobjem, tisti, ki so svojo pozornost usmerili na dogajanja na »slovenski«, to je soški fronti. Ob tem naj pripomnimo, da je raziskovanje vojaških dogajanj skoraj izključno v domeni nezagodovinarjev, »krivdo« pa gre iskati predvsem v »uradnem« zgodovinopisju, ki se ni zmoglo otrestiti občutka, da je bil slovenski narod kot pri-

²³⁷ Dedijer je tudi avtor dveh člankov v slovenskem jeziku o sarajevskem atentatu: Odgovornost in pobude za sarajevski atentat. Borec XVII/1966, 8–9/679–688; – 28. junij 1914. Rodna gruda XIV/1967, 6/170–171.

²³⁸ Knjigo je ocenil Franc Rozman v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja X/1970, 1–2/362–364.

²³⁹ Jaka Avšič, *Sarajevo 1914*. Nekaj pripomb glede slovenskega mladinskega preporodovskega gibanja ob knjigi Vladimirja Dedijerja. Naši razgledi 17/9. 10. 1967; – Ivan Kolar v knjigi o slovenskih preporodovcih »Preporodovci proti Avstriji« (Ljubljana 1970), v prispevku »Vladimir Dedijer. Sarajevo 1914. (Pripombe k poglavju o preporodovcih)« 394–403; – Vera Albrecht, Še o preporodovskem gibanju. Naši razgledi 18/23. 9. 1967.

²⁴⁰ O sarajevskem atentatu so pisali: – Janko Pleterski, Ob petdesetletnici dogodka v Sarajevu. Delo 175/28. 6. 1964; – Matjaž Polenčič, Usodni strel ob Miljacki. Pred petdesetimi leti. TV-15 27/30. 6. 1964; – Dušan Protič, Strel ob Miljacki. Ob petdesetletnici sarajevskega atentata. Večer 135–182/10. 6.–6. 8. 1964; – Branko Marušič, Še ob 50-letnici sarajevskega atentata. Primorski dnevnik 156/3. 7. 1964; – Lojze Ude, Časniki avstrijske ljudske stranke o sarajevskem atentatu. Slovenski poročevalec 163–164/13. 7.–14. 7. 1954.

O vojnih ultimatih in vojnih napovedih pa so pisali: – Jurij Mušič, Od atentata do ultimata. (Ob petdesetletnici). Kronika XII/1964, 2/134–138; – Ivan Matičič, Napoved vojne. Pred petdesetimi leti se je pričela prva svetovna vojna. Tedenska tribuna 29/21. 7. 1964; – Metod Mikuž, Strahota se je srečala z Abrahamom. Ob petdesetletnici začetkov prve svetovne vojne. Naši razgledi 14/25. 7. 1964; – Andrej Novak, Leto 14 v očeh beograjskega Slovenca. Fran Radešček je bil priča začetku prve svetovne vojne. Delo 174/27. 6. 1964; – Jože Rozman, Ob 50-letnici prve svetovne vojne. Železar 27/3. 7. 1964; – Josef Steidel, Vse prehitro smo zvedeli kaj je vojna. Bilo je pred petdesetimi leti, 13. avgusta 1914 v Pulju. (Priredil Viktor Pirnat). TV-15 36–37/1. 9.–8. 9. 1964. Naj ob tem omenim še nekaj splošnih zapisov o prvi svetovni vojni: – Debela Berta. Borec XI/1959, 7/360; – Stanko Majnik, Kronika vojnih dni. Idrijski razgledi 1/2/1972, 39–45; – Letalska vojna nad Balkanom leta 1914–1916. Naša obramba 1972, 1/15–17.

padnik avstro-ogrske monarhije izzivalec 1. svetovne vojne, pa tudi njen poraženec – poraženecem pa čas tako po »veliki vojni« kot po 2. svetovni vojni ni bil naklonjen.

Prvo izvirno slovensko delo o soški fronti je izšlo sorazmerno pozno in je prvo v vrsti del, ki so storila korak naprej od osebnih spominov, čeprav ostaja v okvirih reportažnega zapisa. Leta 1968 je namreč izšla knjiga *Ivana Hmelaka* (Janeza Mesesnela) *Soška fronta* (Ljubljana, leta 1987 je izšla v ponatisu).²⁴¹ Njeno ogrodje predstavljajo spomini in zapiski udeležencev, ki jih je avtor spretno povezal s splošnim vojaškim in političnim ozadjem, kar je pripomoglo k temu, da knjiga ni zgolj suhoparno nizanje vojaških dogodkov.²⁴² Čeravno je pisana s perspektive malega človeka,²⁴³ pa ni mogoče trditi, da so ga pri pisanju vodila povsem nepotvorenjena čustva, kajti ni se mogoče izogniti dejstvu, da je večina povojnih del (začenši z Mesesnelovim) pisana predvsem iz avstrijskega zornega kota,²⁴⁴ torej je le redko govora o italijanskim uspehim (pa naj si bodo še tako neznatni), zato pa pogostejše o italijanski neodločnosti, ne glede na to, kakšna vojaška taktika (šola) jo je narekovala. Objektivno vrednotenje vojaških dogajanj na slovenskih tleh bi nenazadnje morala zagotoviti že časovna distanca.

Skoraj desetletje kasneje je izšla zgodovina vojne na Soči – *Vladimirja Gradnika Krvavo Posočje* (Koper 1977),²⁴⁵ ki je s pesniškim navdihom obogatena ocena vojaškega strokovnjaka o vojaškem dogajanju na fronti. Sistematičen pregled je podkrepljen s podatki o žrtvah in materialnih izgubah, k nepristranskosti pa veliko pripomore Gradnikova težnja po tem, da bi bil v sodbah pravičen razsodnik.

V 90-tih letih se je zanimanje za soško bojišče ponovno obudilo, kar napoveduje doslej najbogatejša knjižna produkcija o soški fronti. *Davorin Vuga*, ki je s poljudnimi zapisi o fronti nanjo opozoril že v 80-ih,²⁴⁶ je avtor prvega (dvojezičnega) slovenskega vodnika (če sodimo po zbirki, v kateri je knjiga izšla) po soški fronti *Soška fronta 1915–1917. Isonzofront* (Maribor 1990),²⁴⁷ ki pa po svoji obliki in vsebini ni vodnik, temveč ponovno premlevanje vojaških dogodkov. Pomembna in edina novost je vpletanje neposrednega vojnega zaledja v frontno dogajanje, predstavitev organizacijskega sistema za prevoz vojakov in materiala itd.; D. Vuga se sicer ni spustil v analizo zaledja, vendar je nazorno nakazal na vpletenost le-tega v bojevanje. Pogrešane spomeniško-varstvene in vodniške pripombe k delu je dodala Damijana Fortunat.²⁴⁸

»Zbirko« ustnih in pisanih pričevanj udeležencev dogodkov na soški fronti, vtisov s piščevih poti po njej ter povzetkov iz uradnih virov predstavlja knjiga *Vasje Klavore Plavi križ. Soška fronta: Bovec 1915–1917* (Koper 1991).²⁴⁹ Prostorsko je pripoved sicer skržena na severni sektor soškega bojišča (Rombon–Krn), vendar pa je »razširjena« s civilnimi vidki bojev na Soči, predvsem s problematiko begunstva in neposrednega bojnega zaledja (pro-

²⁴¹ V tedniku *Tedenska tribuna* (od 16/25. 4.–52/31. 12. 1966 do 1/11. 1.–8/1. 3. 1967) je pod naslovom »Pred petdesetimi leti so divjale hude bitke na soški fronti« izhajal podlistek istega avtorja.

²⁴² Izdajo iz leta 1968 je kritično ocenil in na nekatere netočnosti, ki pa niso bile upoštevane v kasnejši izdaji, opozoril Jožko Žigon. Ob knjigi o soški fronti. Goriška srečanja 1968/13–14, 80–81. Ponatis je ocenil Janez Cvirn v reviji *Borec* XL/1988, 495–496.

²⁴³ Na to opozarja predvsem Janez Cvirn v svoji oceni.

²⁴⁴ Že preprosto prebiranje navedene literature opozarja, da se avtorji večinoma opirajo na avstrijsko literaturo ter zanemarijajo italijanski pogled na dogajanja na soški fronti.

²⁴⁵ Odlomki so izhajali v *Primorskem dnevniku* 112–205/8. 5.–4. 9. 1977; pogovor z avtorjem pa so objavila *Primorska srečanja* (PS) 4/1977, 50–52. Izčrpano spremno besedo h knjigi, s pregledom slovenske publicistike o 1. svetovni vojni je prispeval Branko Marušič. Knjigo je ocenil Andrej Vovko v *Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja* XVII/1979, 1–2/190–192.

²⁴⁶ Npr. *Soška fronta 1915–1917* v *Pionirju* 9/1982/1983, 32–36; – *Soška fronta 1915–1917* v *Slovenskem kalendarju* '89, 47–52.

²⁴⁷ Delo so ocenili: Marko Frelih, *Soška fronta* – uvertura v apokalipso 20. stoletja. *Življenje in tehnika*, april 1991, 17–20; – Draško Josipovič. V spomin (in opomin) na bojno kalvarijo pred tridesetletjem. Delo (Književni listi) 31. 1. 1991; – Darko Knez, *Davorin Vuga. Soška fronta 1915–1917. Isonzofront*. *Kronika* 39/1991, 3/100–101.

²⁴⁸ Vodnik po soški fronti. *Primorska srečanja* 119–120/1991, 448–449; – Dediščina soške fronte. *Primorska srečanja* 121–122/1991, 584–585.

²⁴⁹ O knjigi so poročali: Drago Sedmak, O soški fronti v opomin in spomin. *Primorska srečanja* 127/1991, 1007–1008; – Anton Prijatelj, *Plavi križ* – Vasja Klavora. Delo in zdravje XVI/5–6 (30. 12. 1991), 16–17; – isti, V. Klavora: *Plavi križ. Soška fronta. Bovec 1915–1917*. *Zdravstveni vestnik* 61/1992, 4/225–226; – Slavko Gaberc, *Plavi križi smrti* – kalvarija soške fronte. *Slovenec* 16. 11. 1991; – Damijana Fortunat, Dokumenti o soški fronti. *Primorska srečanja* 128–129/1992, 71–72; – Petra Svoljšak, *Vasja Klavora, Plavi križ. Soška fronta: Bovec 1915–1917*. *Zgodovinski časopis* 46/1992, 1/142–143. Pogovor z avtorjem je pripravila Neda Perko, Razgovor z avtorjem knjige *Plavi križ* dr. Vasja Klavora (*Primorska srečanja* 136/1992, 519–520, *Kronika* 40/1992, 2/120–122). Knjiga je izšla v nemškem prevodu »Blaukreuz. Die Isonzofront, Flitsch/Bovec 1815–1917« (Celovec 1993).

metna in oskrbovalna mreža), medtem ko naj bi bila osrednja pozornost namenjena delovanju bojnih plinov (naslov!). Knjiga je sicer izrazito delo nezgodovinarja, brez potrebnega kritičnega aparata, čeravno prinaša vrsto koristnih podatkov; zato pa predstavlja osebni in nepristranski pogled avtorja, v čigar središču pozornosti je bil vojak na soški fronti.

Eden najboljših opisov in prvi strokovni pregled o dogodkih na soški fronti v slovenskem jeziku je razprava *Jurija Mušiča Obramba na Soči v letih 1915 do 1917. (Ob petdesetletnici)*.²⁵⁰ To je doslej (poleg že omenjenega Gradnikovega dela) najbolj strnjen in strokovno podkovan popis soških bojev. J. Mušič je poleg tega s podobno natančnostjo opisal tudi boje za Gorico v prvih dveh letih avstrijsko-italijanske vojne (*Boji za Gorico (1915–1916)*).²⁵¹ Bojevanje na goriškem mostišču in padec Gorice v avgustu 1916 sta bila predmet še nekaterih krajših zapisov (Janko Bavčar,²⁵² Petra Svoljšak²⁵³). Sistematičnega opisa vojaških dogodkov na soški fronti se je lotil tudi Drago Sedmak (Pregled vojaških dogodkov na soški fronti 1915–1917).²⁵⁴

Omeniti je potrebno svojevrstna drobca o soški fronti, in sicer arhiv Svetožarja Borojeviča, ki ga je predstavil *Josip Žontar* v razpravi *Arhiv poveljstva armadne skupine Svetožarja Borojeviča*.²⁵⁵ ki se nanaša na del nekdanje registrature pri poveljstvu armadne skupine Svetožarja Borojeviča za časa vojne, ter zanimiva zapisa *Sergeja Vrišerja* o uniformah in njih prilaganju frontnemu življenju.²⁵⁶

Poseben sklop prispevkov z vojaško vsebino predstavlja tako kot v prejšnjem obravnavanem obdobju tematika 12. soške ofenzive, t.i. čudeža pri Kobaridu, za Italijane »disfatta di Caporetto«, za nemško – avstrijsko vojno literaturo pa »zgolj« »die Schlacht« ali »der Durchbruch bei Tolmein und Flitsch«. Avstrijsko-nemška ofenziva je bila tako predmet krajših spominskih zapisov²⁵⁷ kot tudi daljših predstavitev znamenitega preboja avstro-nemške vojske v kobariško-bovški kotlini. Podrobno se je z njim ukvarjal *Ivo Juvančič* v članku *Tudi v gorah se je prelamljala zgodovina* . . . ,²⁵⁸ osvetliti pa je skušal poseben vidik zloma, t.j. posledice v italijanski zunanji politiki (v primerjavi z njenimi smerti pred oktobrom 1917), ki je stala pred težavno nalogo – kako uresničiti Londonski pakt po zlomu na Soči.²⁵⁹ Osrednja osebnost slovenske publicistike o kobariškem preboju je (nekoliko neupravičeno kar se tiče 12. ofenzive, ne pa tudi kasnejših zgodovinskih dogodkov) *Erwin Rommel*, katerega vlogo (v času preboja je bil nadporočnik) je I. Juvančič objektivno ocenil v podlistku *Primorskega dnevnika Erwin Rommel ob oktobrskem prodoru 1917. leta na Tolminkem in v Beneški Sloveniji*.²⁶⁰ Mladi nemški nadporočnik je bil tudi v središču pozornosti brošure *Andreja Pagona Ogareva Pri Kobaridu leta 1917. Potovanje po zgodovinskih tleh, kjer domačini še pripovedujejo* (Trst 1972),²⁶¹ ki jo je koristno dopolnil *Ivo Juvančič*, kar je pomenilo predvsem kritično osvetlitev Pagonovega dela. To je namreč na mnogih mestih preraslo nepristransko zgo-

²⁵⁰ Kronika XIV/1966, 1/36–52, 2/110–123, 3/173–184.

²⁵¹ Kronika VIII/1960, 3/200–204.

²⁵² Na poti v Gorico so izkpravale štiri italijanske brigade. Obzornik 11/1965, 812–820.

²⁵³ Italijanska zasedba Gorice 9. avgusta 1916 v očeh slovenskega tiska. (Spregledani 75-letnici ob rob). *Jadranski koledar* 1992, 99–102.

²⁵⁴ *Zgodovinski časopis* 41/1987, 1/63–71.

²⁵⁵ Kronika IV/1956, 1/39–47.

²⁵⁶ Nekaj o uniformah vojakov na soški fronti. *Jadranski koledar* 1989, 215–218; – Avstro-Ogrske vojaške uniforme v svetovni vojni 1914–1918. Kronika XXXV/1987, 1–2/56–59.

²⁵⁷ Karel Levičnik, Kobariška bitka. Vojaški informator za rezervne oficirje in podoficirje 1967/68, 3/39–45; – Albert Rejec, Kobariški preboj. *Jadranski koledar* 1977, 231–236; – Enzo Peru, Kobarid: avstrijsko-nemški prodor pri Soči (prevedel Andrej Vovko). Obzornik 1978, 4/268–275.

²⁵⁸ Planinski vestnik 1972, 11/502–508. Ob Petdesetletnici vojne Italije proti Avstro-Ogrski je Juvančič v *Primorskem dnevniku* 168–172/17. 7.–22. 7. 1965 priobčil članek »Tudi v gorah se je zgodovina prelamljala« v kateri je središčno pozornost posvetil gorskim bojem in tudi »kobariškemu čudežu«. Petdesetletnica preboja pa je bila pravšnja priložnost, da je I. Juvančič opisal potek bitke v podlistku 12. soška ofenziva (*Kobarid* 24. novembra 1917). *Primorski dnevnik* 265–273 (v presledkih)/9. 11. – 18. 11. 1967 in TV-15 45–51/1967.

²⁵⁹ Italijanska zunanja politika pred zlomom fronte pri Kobaridu in po njej. Kronika XXV/1977, 3/189. Zapis je nastal na podlagi dnevnika odločilne osebnosti v italijanski zunanji politiki Sidneya Sonnina »Diario 1916–1922« in »Carteggio 1916–1922« (obe Laterza 1975).

²⁶⁰ *Primorski dnevnik* 167–171 (v presledkih)/16. 7.–21. 7. 1965.

²⁶¹ Gre za dopolnjen in popravljen ponatis Pagonove reportaže »Pri Kobaridu 1917 sem bil vodnik jaza« . . . *Pripovedujejo vodniki Ignac Podreka in drugi domačini*, ki je bila objavljena v *Primorskem dnevniku* 103–119 (izhajala neredno)/30. 4.–29. 5. 1972. Na podlistek se je takoj odzval s »popravki« I. Juvančič, Kaj piše Rommel sam . . . (spomini Erwina Rommla »Infanterie greift an«. Potsdam 1942 – op. PS). *Primorski dnevnik* 126/28. 6. 1972.

dovinsko pričevanje o vojni in »ponudilo« nekoliko samosvoj razplet zgodovinskih dogodkov. Želja po »uveljavitvi« prelomnih trenutkov svetovne zgodovine (ki jim je v zgodovinski literaturi že priznано mesto, ki jim pritiče) s pomočjo pretiranega poudarjanja vloge (kasnejših) zgodovinskih osebnosti ni zavedla le A. Pagona (in njegovega pripovedovalca Ignaca Podreko), temveč je mnogo kasneje povzročila kratko časopisno polemiko, nastalo po zapisu Draga Medveda v dnevniku *Delo*,²⁶² ki je poleg nekaterih zgodovinskih netočnosti v zvezi z Ljudevitom Pivkom tudi zapisal/pripisal avtorstvo preboja kar Erwinu Rommlu.

V okviru opisa vojnega dogajanja na italijansko-avstrijski fronti je potrebno omeniti ponatis spominov *Ljudevita Pivka Proti Avstriji: 1914–1918* in pripovedi njegove žene *Ljudmile Pivkove Avstrijske ječe* (Maribor 1991) z izčrpno spremno besedo Janeza J. Švajncerja, ki predstavlja Pivkovo delo in predvsem osebnost, kar je pomembno pomagalo za razumevanje Pivkovih motivov za načrtovanje t.i. carzanske zarote,²⁶³ ki ji je ob petdeseti obletnici Ivo Juvančič posvetil podlistek pod naslovom *Bosanci pod vodstvom Slovencev z Italijani proti Avstriji*.²⁶⁴ O Pivkovih pogovorih na fronti je pisal tudi Branko Marušič,²⁶⁵ pogumnega častnika iz Prlekije pa je širši slovenski javnosti ob odločitvi Slovencev za samostojno državo in morda v želji po prebujanju slovenskega »bojevnškega« duha predstavil Drago Medved v že omenjenem časopisnem zapisu.²⁶⁶

Z vojno ob Soči je tesno povezano tudi vprašanje izgradnje komunikacijskega omrežja, torej vsakovrstnih oskrbovalnih in prevoznih poti v ožjem in širšem frontnem zaledju, na kar sta opozorila tako D. Vuga kot V. Klavora, ki pa sta se omejila, kot je bilo že omenjeno, le na kratko predstavitev prometne mreže v Posočju. Največ pozornosti je bila deležna gradnja ceste čez Vršič,²⁶⁷ predvsem spričo tragične usode njenih graditeljev – ruskih vojnih ujetnikov, pa tudi zaradi težavnosti in neverjetne drznosti naročnikov ceste, to je avstrijskih vojaških oblasti. Kot cesta čez gorski prelaz v Julijskih Alpah je bila zanimiva predvsem za pisce v Planinskem vestniku.²⁶⁸ Druga prometna mreža, o kateri je v slovenski publicistiki moč dobiti nekaj podatkov, so vojaške železnice, katerih splošen oris je podal *Stane Kumar* v zapisu *Vojaške železnice na Slovenskem*,²⁶⁹ medtem ko lahko nekaj malega preberemo o poskusu gradnje vojaške železnice Logatec–Črni Vrh v črticah iz življenja Logatca in župnij obeh Logatcev.²⁷⁰

Civilno prebivalstvo, begunstvo

Popisi vojaških dogajanj so povsem zasenčili, če ne kar zanemarili, »civilna« vprašanja vojne (ne pa tudi političnih),²⁷¹ čeravno bi bilo potrebno postopoma prerasti stanje poraženca in »posvojiti« 1. svetovno vojno ter se lotiti globalne raziskave predvsem nebojnih tematik vojne, ki se je globoko zasedrila tudi v življenje Slovencev.²⁷² Stereotipi zgodovinskega spomina (»krvava« Soča, »sveta« Gorica), ki gotovo nosijo vsak svojo resnico, namreč niso za

²⁶² Časopisni članek D. Medveda »Pogumni častnik iz Prlekije« (*Delo* 16. 5. 1991) je bil sicer posvečen Ljudevitu Pivku, vendar pa je bil njegov zapis v delu, ki govori o soški fronti, deležen popravkov in očitkov pretirane »pesniške svobode« – glej Sobotna priloga. (PP29) 25. 5. 1991, pismi Jake Ciglarja in Hilde Slekovec.

²⁶³ Pivkove spomine je po izdaji, ki jo je v letih 1924/1928 založil Klub dobrovoljcev v Mariboru, priredil Vladimir Pivko.

²⁶⁴ Primorski dnevnik 222–228/20. 9.–27. 9. 1967 (neredno).

²⁶⁵ Pogovori na fronti. Carzano 1917: ob 75-letnici. Jadranski koledar 1992, 93–98.

²⁶⁶ Glej opombo 243.

²⁶⁷ Ivan Arih, Gradnja ceste prek Vršiča v času prve svetovne vojne. *Železar* 4 in 5/30. 1. in 6. 2. 1975: – Davorin Vuga, Vršička cesta in ruska kapelica. *Pionir* 1984/85, 9/8–10.

²⁶⁸ Blažej Anton, Kako so gradili cesto na Vršič. *Planinski vestnik* VIII/1952, 125–128; – Franc Uran, Kako se je delala cesta na Vršič. *Planinski vestnik* XIII/1957, 151–163.

²⁶⁹ *Kronika XXXXIII/1985*, 1/58–61.

²⁷⁰ Knjižica *Logatec (Črtice iz življenja kraja in obeh župnij)* je izšla ob 80-letnici župnije Sv. Nikolaja v Dolenjem Logatcu leta 1991, v poglavju »Soška fronta in poskus gradnje železnice Logatec – Črni vrh« (str. 327–335) obravnava omenjeno problematiko.

²⁷¹ Poglavitno delo o politični zgodovini Slovencev med prvo svetovno vojno je knjiga Janka Pleterskega, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana 1971. J. Pleterski je tudi mejo na Soči predstavil s posebnega, političnega zornega kota v razpravi *Meja na Soči v notranjih odnosih jugoslovanske gibanja med 1. svetovno vojno*. *Zgodovinski časopis* 41/1987, 1/55–62.

²⁷² Kako sta slovenska ilustrirana časnika *Ilustrirani glasnik* in *Tedenske slike* videla in razumela, predvsem pa Slovencem prikazovala prvi svetovni spopad, je pisala Maja Zvanut v *Prva svetovna vojna v očeh dveh slovenskih ilu-*

svojo pripoved izkoristili celotne pahljače bogatih izkušenj civilnega prebivalstva.²⁷³ Na neposredno bojno dogajanje so namreč vezani številni problemi, bodisi napet prehod iz mirnega v nemirno obdobje, ki je bil tema razmišljanja Alberta Rejca,²⁷⁴ čigar osrednja pozornost je bila usmerjena predvsem na ljudi in njihov stik z vojno.²⁷⁵ Ljudje ob Soči, ki doslej niso bili deležni širših raziskav, so bili z nastankom neposredne fronte na svojih tleh podvrženi raznovrstnim udarcem, najsibodi življenju pod okupacijo ali odhodu od doma. Doslej edina predstavitev zasedbenega režima italijanske vojske v Posočju je razprava *Branka Marušiča Italijanska okupacija Posočja (1915–1917)*,^{275a} v kateri je opozoril na razvejano dejavnost italijanskih zasedbenih oblasti za vzpostavitev javnega življenja na zasedenih (slovenskih) ozemljih in s tem nakazal na popolnoma neobdelano polje zgodovine tega dela slovenskega ozemlja med vojno; ne nepomembno je namreč tudi dejstvo, da je bila prva italijanska okupacija slovenskega ozemlja predhodnica kasneje sicer tršega mirnodobnega režima, ki pa se je vendarle naslonil na medvojne ustanove, službe, itd. in bi zato bila potrebna natančnejša raziskava te problematike. Poseben vidik italijanske zasedbe Posočja in skozi celotno obdobje neprestano grozeča nevarnost so bile internacije prebivalstva, zlasti tistega dela, ki je predstavljal politično, kulturno in duhovno »oblast« v slovenskih vaseh. Po monografski obdelavi te problematike *Camilla Medeota* v »*Storie di preti isontini internati nel 1915*« (Gorizia 1969) je povzemal snov za svoj zapis o interniranih slovenskih duhovnikih *Albert Rejec*.²⁷⁶ Tu je najti marsikateri dragocen podatek o začetnih italijanskih ukrepih na zasedenih ozemljih.

Kot je bilo že omenjeno, je obstajalo poleg težkega sožitja posoškega prebivalstva s italijansko okupacijo še drugo soočenje ljudi z vojno, t.j. odhod v begunstvo, s katerim se je moralo »sprijazniti« skoraj celotno prebivalstvo Bovškega. O tem je pisal *Peter Stres* (*Usoda prebivalstva na Bovškem v času soške fronte*),²⁷⁷ novinarka *Dorica Makuc* je begunsko izkušnjo Primorcev večkrat predstavila slovenskim bralcem,²⁷⁸ redka pa so osebna pričevanja beguncev iz prve svetovne vojne.²⁷⁹ Čeravno ne moremo trditi, da je bilo v primerjavi s prejšnjim obravnavanim obdobjem bistveno več napisanega o slovenskih beguncih in zato bolje predstavljeno, pa gotovo velja, da je bila med dvema smerema begunstva, t.j. v Italijo oziroma v Avstro-Ogrsko, bolj znana slednja, predvsem s predstavitvami dveh begunskih taborišč Wagne in Brucka na Litvi,²⁸⁰ pa tudi zaradi vpletenosti slovenskega zaledja v begunsko dogajanje. Redke razprave so vendarle posegle po nekaterih posebnih vidikih begunske problematike. *Vilma Brodnik* je v razpravi *Preskrba beguncev in vojnih ujetnikov v Ljubljani med prvo svetovno vojno*²⁸¹ podala osnovne črte srečanja Ljubljane s številnimi

stranih časopisov (Kronika XXVII/1979, 2/112–116). Pisanje slovenskih časnikov o Beneških Slovencih med vojno pa je predstavila *Metka Gombač*, *Slovensko časopisje o Beneških Slovencih med 1. svetovno vojno* (Zgodovinski časopis 36/1982, 4/339–346).

²⁷³ Kot primer izčrpne predstavitve izkušenj civilnega prebivalstva s soške fronte naj omenim projekt skupine zgodovinarjev iz Furlanije – Julijske krajine z naslovom *La gente. La guerra* (Ljudje, Vojna) (publikaciji je ocenila *Marta Verginella*, Različni obrazi prve svetovne vojne in njenih razdirajočih grozot v Primorskem dnevniku 29/3. 2. 1991 in v Zgodovinskem časopisu 45/1991, 2/348–350), ki si je zadala nalogo vsestranske osvetlitve tovrstne problematike. Projekt, v katerem so sodelovali tudi slovenski pisci *Marta Verginella* (tržaška zgodovinarica, ki jo upravičeno lahko prištevamo med slovenske zgodovinarje ne le zaradi njenega slovenskega porekla temveč tudi zaradi »slovenskih« tematik njenega raziskovanja), zgodovinar *Drago Sedmak* in novinarka *Dorica Makuc*, je zaključila publikacija v dveh delih *La gente. La guerra. Saggi in Documenti*. (Udine 1990).

²⁷⁴ Leti 1914 in 1915 na Goriškem. (Na prelomu iz mirnega v nemirno obdobje), *Jadranski koledar* 1962, 127–133.

²⁷⁵ Števerjan in njegova sosesčina v 1. svetovni vojni. *Jadranski koledar* 1959, 158–163; – *Karnijski Nemci in Beneški Slovenci v preizkušnji dveh svetovnih vojn*. *Primorski dnevnik* 78/2. 4. 1966.

^{275a} *Zgodovinski časopis* 43/1989, 3/231–240.

²⁷⁶ Zgodbe slovenskih posoških duhovnikov med prvo svetovno vojno. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe* za leto 1971, 96–119. A. Rejec je tudi ocenil *Medeotovi* knjigi v poročilu »O stiski med furlanskimi in slovenskimi duhovniki«. *Primorski dnevnik* 246/18. 10. 1972. O interniranih je pisal tudi *Andrej Pagon-Ogarev*, *Sardinija – otok pregnanih Primorcev in Istranov od 1915–1945*. *TV-15* 42/22. 10. 1969.

²⁷⁷ Pokrajina in ljudje na Bovškem. *Alpski mladinski raziskovalni tabori*. Bovec 1985–1987. Ljubljana 1988, 9–21.

²⁷⁸ »Razkropljeni smo v širni svet...«. Ob 70-letnici velike vojne, ki je poglajala v svet tisoče prebivalcev Primorske in jim razdeljala domačo zemljo. *Slovenski koledar* 1989, 41–46; – *Begunsko taborišče Wagne*. *Primorski dnevnik* 11/13. 1. 1991 (ocena razstave »Fuggiaschi. Immagini e memorie di Wagne 1915–1918«, Ronchi dei Legionari, december 1990).

²⁷⁹ *Petrina Žigon-Trojer*, *Begunka med prvo svetovno vojno*. *Rodna gruda* 28/1981, 5/32–33.

²⁸⁰ *Anton Lazar*, *Begunsko taborišče v Bruck an der Leitha*. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe* 1993, Gorica 1992, 103–106; – *Petra Svoljšak*, *Utrinek iz slovenske begunske zgodovine*. *Primorska srečanja* 139/1992, 724–726.

²⁸¹ *Kronika XXXVII/1989*, 3/226–230.

begunci, sprva z vzhodnega bojišča in od maja 1915 s »slovenske« fronte; avtorica obravnava predvsem probleme preskrbe ter skozi številke predstavlja stroške vzdrževanja novega, začasnega mestnega prebivalstva. Poseben vidik pregnanstva predstavlja šolstvo, ki je bilo do nedavna v slovenskem zgodovinopisju najboljše obdelana tematika slovenske begunske zgodovine, predvsem po zaslugi Andreja Šavlija, katerega razprava *Naše goriško in istrsko šolstvo v prvi svetovni vojni*²⁸² daje podroben opis razvejane šolske dejavnosti med slovenskimi in istrskimi begunci v avstrijskih begunskih taboriščih, ki so bila odraz pravno urejene države, predvsem pa skrbi, čeravno največkrat izhajajoče iz želje po političnem nadzoru nad državljani, za preživetje nedolžnega civilnega prebivalstva. Begunskih šol se je dotaknil tudi Gvido Stres.²⁸³ Pot slovenskega prebivalstva v begunstvo v Italijo predstavlja podpisana v publikaciji *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno* (Ljubljana 1991).²⁸⁴ Zaradi nedostopnosti virov je razprava predvsem izhodišče za podrobnejše raziskave, kajti šele globji vpogled v delovanje italijanskega zasedbenega režima in za begunce odgovornih komisij bo pokazal, v kakšnem obsegu in na kakšen način je potekalo begunjenje v Italiji. Poleg splošnih in načelnih poti v pregnanstvo je avtorica opozorila na nekatere posebnosti odhoda bovškobariških beguncev v Italijo v zapisu *Bovško-kobariški begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*;²⁸⁵ v poljudnem članku je pripovedi o slovenskih izgnancih dodala še begunsko izkušnjo Ludvika Zorzuta.²⁸⁶

Vojni spomini, dnevniki in pisma

Pri pregledu slovenske literature o vojni ne smemo mimo sicer skromnih spominskih zapisov, dnevnikov ali pisem slovenskih vojakov. Spričo pomanjkanja osnovnih raziskav pridobivajo ravno avtobiografska pričevanja neprecenljivo vrednost, saj ostajajo pomenljiv in malodane edini kazalec vojakovega doživljanja vojne. Čeravno gre pri tovrstnih (objavljenih) virih za prikaz svojevrstne »individualne« vojne posameznega vojaka,²⁸⁷ pa ne smemo zanemariti dejstva, da je skoraj izključno želja po preživetju vojaka prisilila, da je svojo prisotnost v svetovni vojni zapisal. Objavljeni osebni zapisi ne morejo služiti kot predstavljajoč obrazec, ker pa izpričujejo posameznikovo doživetje vojne, so vendarle del kolektivne izkušnje. Kot ugotavlja Marta Verginella, ki je avtorica ene temeljnih raziskav o slovenskem vojaku in vojni (*Esperienze di guerra nelle scritture autobiografiche. I soldati sloveni e la »grande guerra«*),²⁸⁸ je slovensko zgodovinopisje doslej premalo pozornosti posvetilo odnosu slovenskega vojaka do vojne, njegovemu bojnemu duhu in odnosom do vojakov drugih narodnosti. V razpravi se je naslonila predvsem na dotle objavljena pisma in dnevniške zapiske slovenskih vojakov: Karel Jagodič, *Med življenjem in smrtjo. (Iz dnevnikov in pisem iz 1. svetovne vojne)*;²⁸⁹ Franc Reberšek, *Pisma slovenskega vojaka iz 1. svetovne vojne*;²⁹⁰ Marija Stanonik, *Etnološki oris žirovske družine (1914–1916, po pismih vojaka)*;²⁹¹ Eva Holz, *Dnevnik Cirila Prestorja iz 1. svetovne vojne*;²⁹² Leopold Vadnjal, *Zapiski vojaka 1914–1921*.²⁹³ Poleg tega je

²⁸² Zbornik za historijo šolstva i prosvjete. Zagreb 1972–1973, 87–135. O slovenskih begunskih šolah je Šavli pisal tudi v članku *Naše begunske šole v 1. svetovni vojni*. *Jadranski koledar* 1975, 226–231.

²⁸³ Razprava z naslovom *Goriško in istrsko begunsko šolstvo v prvi svetovni vojni* je izšla v Katalogu k razstavi »Ob 250-letnici rojstva Štefana Küzmiča (1723–1779)« v Slovenskem šolskem muzeju v Ljubljani leta 1973.

²⁸⁴ Izšlo tudi v *Zgodovinskem časopisu* 45/1991, 3/429–444 in 4/607–637. O delu je poročal D. Ž., *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. *Svobodna misel*, 25. 9. 1992.

²⁸⁵ *Primorska srečanja* 121–122/1991, 429–444.

²⁸⁶ *Begunski odjek s soške fronte*. *Jadranski koledar* 1991, 89–91.

²⁸⁷ Kot je npr. »vojna« znamenitega slovenskega oficirja v avstro-ogrski armadi Albina Mlakarja, ki se je posebno odrezal na tirolski fronti in v 12. soški ofenzivi – glej Janez J. Švajncner, *Albin Mlakar – pozabljeni vojak*. *Kronika* 38/1990, 1–2/50–56.

²⁸⁸ *Qualestoria* XIX/1991, 1/31–71.

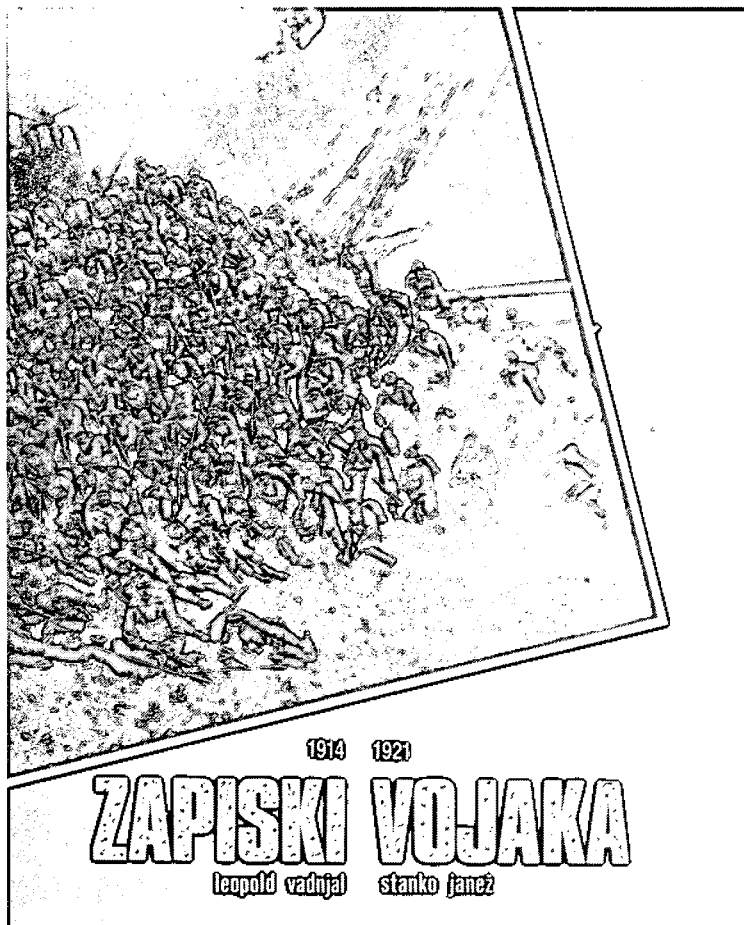
²⁸⁹ *Borec* XL/1988, 8–9/695–766. Dnevnik in pisma je za tisk pripravil Janko Moder, ki je k tekstu prispeval tudi opombe.

²⁹⁰ *Borec* XL/1988, 819/767–814. Za tisk pripravil in opremil z opombami Janez Cvirn.

²⁹¹ *Traditiones* 14/1985, 33–54. Odlomke iz istih pisem je avtorica objavila tudi v *Loških razgledih* 32/1985, 189–195.

²⁹² *Kronika* XXXIV/1986, 1–2/72–88.

²⁹³ *Borec* XLI/1989, 12/1236–1921. Vadnjalove dnevniške zapiske je za objavo pripravil Stanko Janež, ki je podal tudi osnovne življenjske podatke L. Vadnjala ter izčrpen oris motivov prve svetovne vojne v slovenski književnosti.



Vadnjalove »Zapiske vojaka 1914–1921« v uredništvu S. Janeža je leta 1989 izdala revija Borec

uporabila tudi še neobjavljeno, čeprav vsestransko uporabljeno korespondenco družine Gerbec (M. Verginella za svoje raziskave, P. Svoltšak kot vir za raziskovanje življenja beguncev v Italiji) ter dnevnik Josipa Vrbovska (oboje je v varstvu Goriškega muzeja iz Nove Gorice). Čustvovanje preprostega slovenskega vojaka odsevajo tudi objavljena pisma z naslovom *Alojz in Tomaž Košar v pismih iz svetovne vojne*²⁹⁴ in pisma ter pripovedovanja belokranjskih vojakov v 1. svetovni vojni, ki so ostala ohranjena v župnih kronikah Adlešičev in Dragatuša in jih je za objavo pripravila *Marinka Dražumerič* v dveh zapisih *Belokranjci – vojaki v 1. svetovni vojni*.²⁹⁵ Pisma in dnevniki (slovenskih) vojakov so viri osebne narave, pa tudi najneposrednejša priča dogajanja na fronti; poleg tega so štirikratni dokument – osebni, zgodovinski, etnološki in dialektološki. Vsebinska nit je vojakov boj s sovražnikom in s strahom, izraz nemožnega in negotovega, zunanji dogodki so avtocenzurirani – avtor je izbrisal, česar ni maral, čeprav bi morda ravno »manjkajoči« delci pripomogli k razumevanju njegove osebnosti. V grobih obrisih so pisma slovenskih vojakov enaka vsem drugim vojaškim pismom, vendar pa po ugotovitvah M. Verginelle v omenjeni razpravi odsevajo posebnosti z ozirom na družinsko okolje, socialni status in sestavo slovenske družbe; poudariti je potrebno, da v pismih nacionalna zavest ne prevlada nad čustvi do take mere, da bi se zaradi nje bili vojaki pripravljali brezglavo žrtvovati. Tako kot večina Slovencev, so se slovenski vojaki znašli v vojni – kruti in egoistični obrti (kot jo je označil Karel Jagodič), ki je prinesla konec tradicional-

²⁹⁴ Borec XLIV/1992, 1–2/47–79. Uredil, povezal in za tisk pripravil Janko Moder.

²⁹⁵ Kronika XXXIV/1986, 3/183–203 in Kronika XXXVII/1989, 3/304–308.



Arnejčevi spomini »Od Dnestra do Piave« so leta 1970 izšli pri celovski Družbi sv. Mohorja

nega sveta, razlogov za njo pa tudi niso razumeli, kot niso dojeli vojne tehnologije, čeravno jih je ta potegnila v svoje žrelo. Pomembnost pisem in dokumentov je v njihovem bogatstvu, ki navkljub svoji delnosti gradijo mozaik vojne izkušnje bojujočih in nebojujočih se Slovencev.

Drugo skupino bolj ali manj neposredne vojne pripovedi predstavljajo spomini.²⁹⁶ Tako so leta 1968 ponovno izšli spomini Ivana Matičiča, ki pa ni spremenil le naslova svojega dela v *Skozi plamene prve svetovne vojne* (Ljubljana 1968), temveč lahko govorimo o nekoliko »popravljenem« spominu ali celo novem delu o prvi svetovni vojni in zlasti o soški fronti. Glavni nagib avtorja je bil izpopolniti prvo izdajo z novimi dokumenti ali dotlej neznanimi mu pričevanji²⁹⁷ (torej le težko govorimo še o spominih), ob preboju v kobariško-bovški kotlini navaja za podkrepitev svojih trditev ocene strokovnjakov,²⁹⁸ delo pa zaključuje z dodatkom

²⁹⁶ Krajše spominske zapise so prispevali: Marija Pikon, Nekaj spominov na prvo svetovno vojno in na koroške borbe. *Železar* 24/20. 6. 1969; – Mladost v vojnih tegobah. Odlomek iz spominov Mihe Marinka. Rodna gruda XVIII/1971, 5/5; – Dorica Makuc, Utrinek s poti po soški fronti. Rodna gruda XXXV/1988, 7/29; – Tadej Munih, Utrujeni spomin. Krvavo leto 1915 ob Soči. *Mladina* XXII/1963, 42/13; – Fran Roš, Proti cesarski Avstriji. *Večer* 277/26. 11. 1968; – Vinko Gaberc, Spomini na prvo svetovno vojno. *Primorska srečanja* 126/1991, 875–877 (za objavo je spomine pripravil po izdaji iz leta 1935 Slavko Gaberc).

²⁹⁷ Tako je npr. na mnogih mestih svojo »pripoved« dopolnil s pričevanji dunajske vojne dopisnice Alice Schalek, *Am Isonzo* (Wien 1917) in s svojimi osebnimi pomenki s podpolkovnikom Turudijem.

²⁹⁸ Npr. oceno polk. Aleksandra Daskalovića, *Bitka kod Kaporeta* (Beograd 1925; knjiga je bila ocenjena v *Jutru* 91/18. 4. 1925) in Giuseppeja Prezzolinija, *Dopo Caporetto* (Roma 1919).

– odlomki iz Mussolinijevega dnevnika (*Il mio diario di guerra 1915–1917*, Roma 1923) in iz knjige Emilia Lussua (*Un anno sull'Altipiano*, Roma 1945). Bolj neposredno spominska je pripoved *Antona Zlobca Za blagor očetnjave. Spomini 1914–1945*. (Ljubljana 1981) in *Franca Arnejca Od Dnestra do Piave. Spomini iz prve svetovne vojne* (Celovec 1970).²⁹⁹ Tudi za slovenske spomine po letu 1945 velja, da gre za preproste zapiske, v katerih so dogodki nizani tako kot so se odvijali v avtorjevem vojaškem življenju, predvsem pa niso dopuščali razmišljanj o razlogih zanje. Toda skozi nepopustljive opise se kaže vsa strahotnost vojne. V primerjavi z nekaterimi, zlasti dobrovoljskimi spomini iz obdobja 1918–1941 so to povsem nepolitični in verni opisi o vojni. Nekakšno posebnost med spominsko literaturo pa predstavljajo spomini na vojno ujetništvo,³⁰⁰ ki se od tistih v prejšnjem obravnavanem obdobju ne razlikujejo. Tako govorijo že omenjeni spomini Leopolda Vadnjala in *Janeza Jurce V daljavi so želje* (Celje 1974), ki ju je skozi ujetniške dogodivščine vodil predvsem prirojeni gon po preživetju in neizmerna ljubezen do domačih, o neizmernem preizkušanju človeških razmerij in vrlin od dostojanstva do junaštva, poguma, vztrajnosti, vzdržljivosti in strpnosti ter poniževanja. Ujetniški spomini verno ohranjajo podobo časa, prostora, ljudi in dogodkov.

Vojna v Posočju ni ostala zapisana le v spomilih, dnevnikih, pismih, kronikah ali zgodovinski literaturi, temveč se je za večno vtisnila v pokrajino ob nekdanji fronti, najsibodi z neposrednimi ostanki (kaverne, strelski jarki, kote, zbiralniki vode, tovarne žičnice, poti . . .) ali s spomeniki in pokopališči, katerih ohranjanje in odkrivanje bo sčasoma ponovno obudilo zavest, da se je tudi na slovenskih tleh dogajala »velika vojna«. Temu so namenjene tudi predstavitev posameznih spominskih obeležij, največkrat delo »varstvenikov« naravne in kulturne dediščine Davorina Vuge,³⁰¹ Damjane Fortunat³⁰² in Špelce Čopič.³⁰³ Spomine na boje in življenje obujajo tudi razstave in muzejske postavitve.³⁰⁴ Poseben »spominski zapis« in vojno izročilo so slovenske vojne razglednice, ki jih je predstavil *Janez J. Švajncar*.³⁰⁵

Vojaški upori

Med tematikami svetovne vojne, ki so v slovenskem zgodovinopisju najtemeljiteje obdelane, je gotovo vprašanje uporov slovenskih vojakov v avstro-ogrski vojski. Slovenskega vojaka³⁰⁶ v številkah, polkih, na bojiščih in v znakih, je najpodrobneje opisal *Janez J. Švajncar*.

²⁹⁹ Ocena Janez Stergar v *Kroniki XXI/1973*, 1/36–37.

³⁰⁰ Poleg spominov objavljenih v knjižni obliki ne smemo prezreti krajših spominskih zapisov slovenskih ujetnikov v ruskem ujetništvu: – Kaznovna nepoštenost. Spomini goriškega Slovence na rusko ujetništvo. *Soča* 53/7. 1. 1956 (53)–7. 1. 1956; – J. R., Spomini iz prve svetovne vojne v ruskem ujetništvu. *Novi list* 627, 3/22. 12. 1966, 30. podlistek. Glej M. Verginella, *Storie di prigionia nel labirinto russo. Sloveni in Russia durante la prima guerra mondiale*. *Qualestoria* XX/1992, 3/33–87.

³⁰¹ Javorca. *Pionir* 1983/84, 8/43–45; – Zgodovinski spomeniki bovske doline. *Pionir* 1984/85, 3/20–22; – Avstrijsko vojaško pokopališče v Štanjelu. *Pionir* 1984/85, 8/28–30; – D. V. in Tadej Brate, Spomeniki soške fronte v Bohinju. *Pionir* 1984/85, 10/16–18; – Črniče. *Rodna gruda XXXVI/1989*, 12/28; – Spominska cerkev na Javorci. *Rodna gruda XXXVII/1990*, 7/48; – Vojaški britof v Štanjelu. *Rodna gruda XXXIII/1991*, 5/48.

³⁰² Vodnik po soški fronti. *Primorska srečanja* 119–120/1991, 448–449; – Dediščina soške fronte. *Primorska srečanja* 121–122/1991, 588–585.

³⁰³ Slovenski spomeniki padlim v prvi svetovni vojni. *Kronika* 35/1987, 3/168–177.

³⁰⁴ Jaka Ciglar, Zasebna zbirka o soški fronti. *Kronika XXXV/1987*, 1–2/104–108; – Tomaž Pavšič, Razstave slik o soški fronti. *Primorske novice* 30/20. 7. 1979 (ob razstavi v takratnem domu JLA v Tolminu); – Zorko Harej, Podobe soške fronte: 1915–1917. *Primorska srečanja* 82–83/1988, 316–318 (ob razstavi v vili Bartolomei v Solkanu); – Lilijana Vidrih-Lavrenčič, Podobe soške fronte 1915–1917. – Razstava Goriškega muzeja. *Kronika XXXXVI/1988*, 1–2/118–119 (ob isti razstavi); – Drago Sedmak, Soška fronta 1915–1917. *Nova Gorica* 1989 (katalog k razstavi – muzejski zbirki soške fronte na Sveti Gori); – Vojna v Posočju 1915–1917. Ob otvoritvi Kobariškega muzeja. *Nova Gorica* 1990.

³⁰⁵ Slovenske vojne razglednice v prvi svetovni vojni. *Kronika* 33/1985, 1/41–49. Prispevek je bil zasnovan kot dopolnilo k oceni knjige o nemških in avstrijskih vojnih razglednicah »Jeder Schuss ein Russ, jeder Stoss ein Franzos, Literarische und graphische Kriegspropaganda in Deutschland und Österreich 1914–1918« (Wien 1983) (Knjigo je predstavil Franc Rozman, Vsak »Sus« en Rus, vsak »Štos« en Francoz. Naši razgledi 3/10. 2. 1984). Dorica Makuc je tematiko vojne propagande, katere pomemben del so bile tudi vojne razglednice, predstavila v članku *Propaganda v službi vojne najmočnejše prepričanja* (*Primorski dnevnik* 4. 10. 1991) predstavila razstavo »L'Arma del Persuasione« (Gorica, 29. 6.–4. 11. 1991); ob razstavi je izšel tudi obsežen katalog z istim naslovom (Gorizia 1991).

³⁰⁶ Ob petdesetletnici začetka 1. svetovne vojne se je slovenskih vojakov spomnil Jurij Mušič, Ognjeni krst slovenskih fantov 1914. *Kronika XIII/1965*, 2/84–93.

cer,³⁰⁷ zlasti v katalogu k razstavi »Spomini na svetovno vojno 1914–1918« (Maribor 1988) z naslovom *Svetovna vojna 1914–1918. Slovenci v avstro-ogrski armadi*, ki je odličen priročnik za poznavanje prisotnosti slovenskih vojakov v avstrijski vojski in svetovni vojni, pa tudi v poskusu celovitega prikaza vojne in vojaške zgodovine Slovencev v knjigi (sprva priročniku za gojence TO) *Vojna in vojaška zgodovina Slovencev* (poglavje »Prva svetovna vojna«, Ljubljana 1992, 53–76). Kot rečeno, so upori slovenskega vojaštva v avstrijski vojski oddvojena tematika slovenske vojne zgodovine, ki je bila v obdobju 1918–1941 predvsem priložnost za obujanje žalostnih, a ponosnih spominov, izvzemši *Lojzeta Udeta*, ki je s svojimi razpravami dajal pečat tudi slovenskemu povojnemu zgodovinopisju o omenjeni problematiki. Članki in razprave L. Udeta kot tudi drugih piscev so sicer prav tako nastali ob obletnicah uporniških dogodkov (ob 40 ali 50-letnici), vendar pa je za vse značilen kritičen, predvsem pa analitičen pristop k obravnavanju raznovrstnih motivov, ki so pripeljali do februarških, majskih in oktobrskih vojaških uporov leta 1918. Verjetno nenepomembno je tudi dejstvo, da je leta 1964 v češčini in leta 1968 v slovenskem prevodu izšla odlična študija češkega vojaškega zgodovinarja *Karla Pichlika Iz ruskega ujetništva v boj proti vojni* (Ljubljana),³⁰⁸ ki že v naslovu izraža temeljno vodilo slovanskih upornikov v letu 1918, t.j. boj proti vojni. Lojze Ude je v številnih razpravah³⁰⁹ podrobno razčlenil vojaške upore in razloge zanje ter jih vmestil v širše dogajanje v monarhiji, oziroma opozoril na prepletenost raznolikih dejavnikov v majskih uporih: povrnjenci iz ruskega ujetništva, ki pa so z oktobrsko revolucijo povezali predvsem upe na konec vojne in mir ter povratek na svoje domove, saj je bil potek ruske revolucije prezaleten, da bi ga večina ujetnikov razumela, nacionalno nezadovoljstvo, pomanjkanje, razmah narodnega (jugoslovanskega) gibanja, obeti ponovnega odhoda na fronto (maja so se uprli nadomestni bataljoni). Podobno je, upoštevajoč širši vidik uporov oziroma razlogov zanje razmišljal *Vlado Vodopivec*,³¹⁰ ki je, naslanjajoč se na K. Pichlika, prepričljivo odklanjal enostranske in poenostavljene razlage o povratnikih (in pobudnikih uporov) iz ruskega ujetništva kot nosilcih idej boljševizma in zato njegovimi agenti. Po Vodopivcu (in Pichliku) je bil osnovni vzrok uporniške dejavnosti povratnikov v socialnih in nacionalnih protislovjih (uprli so se namreč predvsem vojaki tistih narodnosti, pri katerih so se razvila nacionalna in socialna gibanja), medtem ko je pomenila socialistična revolucija uresničevanje njihovih upov o miru. V. Vodopivec poudarja, da je prišlo v ujetniškem gibanju, ki se je razvilo med ruskimi ujetniki (kasnejšimi povratniki) v februarju 1918 in ga je vodil močan protivojni duh, po miru v Brest Litovsku in po nemškem napadu, ko so prejšnja mirovna gesla zamenjala nova, t.j. o potrebi boja za obrambo socialistične revolucije, do diferenciacije in so se le redki ujetniki pridružili Rdeči armadi.

V obeleževanje petdesetletnice uporov slovenskega vojaštva je posegel tudi *Dušan Kermavner*,³¹¹ ki je v polemičnem zapisu³¹² (odzval se je na pisanje *Lojzeta Udeta*)³¹³ in ob očitnanju slovenskemu zgodovinopisju, da zaostaja v raziskavah o »težnjah in tveganjih [. . .] borcev in mislecev v preteklosti«, natrosil nekaj novih in zanimivih podatkov o razpoloženju avstrijskih oblasti ob majskih vojaških uporih. Polemika se je razvnela predvsem ob dveh vprašanjih, in sicer o odnosu piscev političnih spominov, predvsem Albina Prepeluha, do vojaških uporov

³⁰⁷ Slovenski polki in njihovi znaki v prvi svetovni vojni. Časopis za zgodovino in narodopisje 1/1981, 117–134; – Albin Mlakar – pozabljeni vojak. Kronika XXXVIII/1990, 1–2/50–56.

³⁰⁸ Tipkopis prevoda je bil na voljo v knjižnici Inštituta za novejšo zgodovino že od leta 1965.

³⁰⁹ Upori slovenskega vojaštva avstro-ogrske vojske 1918. Borec 12/1967, 965–967; – Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. Zgodovinski časopis XXII/1968, 3–4/185–205; – Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski vojski maja 1918. O Judenburgu in drugih vojaških uporih. Delo 128/11. 5. 1968; – Upor slovenskih vojakov. Vzroki uporov slovenskega vojaštva v avstro-ogrski vojski po uradnih poročilih in po interpelaciji jugoslovanskega kluba. Naši razgledi 290/25. 5. 1968; – Monografija o Judenburgu (Dr. Johann Andritsch: Die Mauterei in Judenburg im Mai 1918). Delo 142/25. 5. 1968; – V Radgoni so se uprli. V pomladnih mesecih 1918. leta. Delo 142/25. 5. 1968; – Še o uporih slovenskega vojaštva. K zapisu Presoja avstrijskih oblasti. Delo 170/22. 6. 1968 (zapis je odgovor na članek Dušana Kermavnerja, Presoja avstrijskih oblasti. Še o slovenskih vojaških uporih maja 1918. Delo 156/8. 6. 1968); Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski armadi. V: »Slovenci in jugoslovanska skupnost«, Maribor 1972.

³¹⁰ Odmevi oktobra med slovanskimi vojaki v avstro-ogrski armadi. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja VII/1967, 1–2/121–127; – Odmevi oktobrške revolucije med slovanskimi vojaki avstro-ogrske armade. Sodobnost 15/1967, 1115–1121; – Naš odnos do preteklosti. Ob petdesetletnici upora slovenskih vojakov. Naši razgledi 9/11. 5. 1968.

³¹¹ Judenburg in Loeben pod vplivom upora slovenskih vojakov. Naši razgledi 10/25. 5. 1968.

³¹² Presoje avstrijskih oblasti. Med judenburškim in radgonskim uporom je bil murauski. Delo 156/8. 6. 1968.

³¹³ Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrski vojski maja 1918. O Judenburgu in drugih vojaških uporih. Delo 128/11. 5. 1968.

(Ude je bil razočaran, saj v spominih ni zasledil nikakršnega odmeva, Prepeluh je namreč pisal le o posamičnih izgedih, kar se je Udetu zdelo popolnoma nedopustljivo) ter o narodnostnem nezadovoljstvu kot odločilnem gibal uporov slovenskega vojaštva. Povsem drugače, torej le v smislu povzemanja dogodkov in njih svečanega spominjanja, a v nekaterih primerih povsem nekritično v zvezi z vplivanjem oktobrske revolucije na upornike, so izvenili krajši zapisi v slovenskem časopisu.³¹⁴

Edina slovenska monografija o uporih v avstrijski vojski v letu 1918 obravnava prvi upor vojaštva, to je upor mornarjev v Boki Kotorski, gre pa za delo *Rafaela Perhauc Upor mornarjev v Boki Kotorski* (Ljubljana 1976).³¹⁵ Natančna predstavitev bokljanskega upora, podkrepljena z dnevnikiški zapisi udeležencev, v marsičem izžareva duh časa, v katerem je delo nastalo. Tako Perhauc dosledno ocenjuje upor kot izraz socialistične in internacionalne revolucionarne akcije, morda premalo upoštevajoč širše/splošne razmere v monarhiji, na katere je opozarjal predvsem Lojze Ude,³¹⁶ ki je upor mornarjev povezal predvsem s štrajkovnim gibanjem v januarju 1918 in menil, da je bil razdorni element nacionalnega nezadovoljstva še slaboten. R. Perhauc se je v mnogih člankih ustavljal predvsem pri vprašanju deleža slovenskih vojakov v uporu,³¹⁷ o katerem je pisalo še nekaj slovenskih piscev.³¹⁸ Poleg upora mornarjev v Boki Kotorski sta se Fabijan Trgo in Mirko Pleiweiss ustavila tudi pri uporniškem razpoloženju bivših avstro-ogrskih mornarjev v Pulju (31. oktober 1918).³¹⁹

V vrsti uporov, ki so zajeli nemško vojaštvo avstro-ogrske armade, se upori v Furlaniji v oktobru 1918 razlikujejo od majskih po tem, da so se (sicer neuspešno) uprli vojaki na fronti in s tem razrahljali disciplino v vojaških vrstah ob še zadnjih krčevitih poskusih vojske razpadajoče monarhije, da bi premagala antantne zaveznike. Opisovalca »furlanskih« uporov³²¹ Samo Pahor³²² in Branko Marušič³²³ sta si enotna, da je revolucionarno razpoloženje upornikov potrebno razumeti izključno kot upor proti bojevanju, pri čemer je bil boljševidem le metoda in ne cilj.

Na upore vojaštva je potrebno navezati tudi tematiko razpada avstro-ogrske armade (in tudi monarhije).³²⁴ Posledica so bili tudi novi pogoji življenja na tistem delu slovenskega

³¹⁴ France Šušteršič, Upor v Judenburgu. Iz dogodkov po oktobrski revoluciji pri nas (s slikami). Ljubljanski dnevnik 101/30. 4. 1957; – Pismo iz Judenburga. Borec IX/1957, 10/392; – Boris Lipužič, Vpliv oktobra na judenburški upor, Slovenski poročevalec 262/6. 11. 1957; – Lenart Balog, Viharna noč v Judenburgu. Kako so se kranjski Janezi uprli. Ljubljanski dnevnik 260/7. 11. 1957; – Franc Kurinčič, Šli so s pesmijo na morišče. Spomini na upor v Radgoni pred 40 leti. Slovenski poročevalec 120/24. 5. 1958; – Tomo Brejc, Spominska svečanost ob 41. obletnici radgonskih žrtv 24. maja v Gornji Radgoni. Rodna gruda VI/1959, 6/158; – Lea Mencinger, Oktober med slovenskimi vojaki v Avstro-Ogrski. Glas 83/4. 11. 1967; – Ivan Nemanič, Upori slovenskih fantov v maju 1918. TV-15 17–18/30. 4.–7. 5. 1968; – isti, Upori slovenskih vojakov v maju 1918. TV-15 25–30/25. 6.–30. 7. 1969; – t.m., Upori slovenskih vojakov znak revolucionarnega vrenja. Ob petdesetletnici uporov v Radgoni. Primorski dnevnik 123/24. 5. 1968; – Upor pred 50 leti. Rodna gruda XV/1968, 7–8/246; – Lojze Stradiot, Judenburški upor. Borec IXX/1968, 8–9/688–690; – Vladimir Gradnik, Prvi slovenski polk »Nanos«. S 97. polkom v Ukrajini leta 1918. Jadranski koledar 1972, 182–187; – Ivan Kreft, Dogodki v Radgoni pred 50 leti. Večer 112/14. 5. 1968.

³¹⁵ Ocena Janko Poljavec, Borec 28/1976, 6–7/414.

³¹⁶ Upori slovenskega vojaštva v avstro-ogrske armadi. Zgodovinski časopis XXII/1968, 3–4/185–205.

³¹⁷ Opis upora je bil v skrajšani obliki objavljen v Primorskem dnevniku 128–155/9. 6.–16. 7. 1970 pod naslovom »Delež Slovencev pri uporu mornarjev v Boki Kotorski leta 1918«. Drugi članki so: – Iz pisem upornih mornarjev. TV-15, 9–10 (neredno)/7. 3.–14. 3. 1974; – Prav na današnji dan pred 60 leti se je na ladjah vila rdeča zastava. Primorski dnevnik 26/1. 2. 1978; – Zgodovinski upor v Boki. Delo 25/1. 2. 1978.

³¹⁸ Jože Vidic, Ob 50-letnici upora mornarjev v Boki Kotorski. Železar 5/2. 2. 1968 (objavil tudi Glas 9/3. 2. 1968); – Mirko Radmanovič, Oktobrski odmevi na avstro-ogrskih oklepnih. Ob 60-letnici upora mornarjev v Boki Kotorski. Naša obramba 1978, 2/56–58.

³¹⁹ Upor mornarjev v Boki Kotorski leta 1918. Borec IX/1957, 19/389–390; – V Pulju 1918. leta. Borec IX/1957 10/391; – Svet mornarjev je odločil. 7D 42/19. 10. 1978; – Mirko Pleiweiss, Mornar in zgodovina. Dan 9/1979, 85/22–23.

³²¹ Upor slovenskega polka v Codroipo 24. oktobra 1918. Primorski dnevnik 296/22. 12. 1968 (članek je delo dveh avtorjev. Ernesta Adamiča, Tako se spominjajo upora še živi udeleženci, in Lojze Ude, Kaj pravijo uradna poročila v dunajskem vojnem arhivu.).

³²² Slovenci in propad avstro-ogrske armade. Primorski dnevnik 260/10. 11. 1968.

³²³ Odmevi oktobrske revolucije na Pivci: v »Primorski čas pretekli«, Koper 1985, 188–197 (prva objava v Goriških srečanjih 2/1967, 6/42–44).

³²⁴ Jurij Mušič, Ob štiridesetletnici razpada bivše avstrijske vojske. Kronika VI/1958, 3/146–148; – Andrej Tišler, Spomini na leto 1918. Tržaški vestnik 16/1. 9. 1958; – Fran Zwitter, Prezrta obletnica. Prostor in čas 1969, 1–2/73–76; – Branko Marušič, Na Primorskem ob razpadu Avstro-Ogrske. Jadranski koledar 1967, 153–159; – Ivo Juvančič, Razpad avstro-ogrske monarhije. (Zapoznili nekrolog ob 50-letnici). Prešernov koledar 1969, 45–54; – Florjan Laimiš, Petdeset let. Borec 1969, 11/894–910; – Dragovan Šepić, Tržaški Slovenci v dneh razpada Avstro-Ogrske. Primorski dnevnik 296/22. 12. 1968.

ozemlja, ki ga je po premirju zasedla italijanska vojska,³²⁵ kar pa že presega časovni in tematski okvir razprave.

Dobrovoljci

Tudi slovenska povojna »vojna« publicistika ni obšla tematike jugoslovanskega dobrovoljskega gibanja³²⁶ ter slovenskih in italijanskih³²⁷ vojnih dobrovoljcev, čeravno v neprimerno manjšem številu kot v obdobju 1918–1941. Največji delež dela je ponovno opravil Ernest Turk, ki je s knjigo *Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski* (Ljubljana 1978) dopolnil monumentalno zbirko spominov slovenskih dobrovoljcev »Dobrovoljci – kladivarji Jugoslavije« z zadnjem obdobjem vojevanja slovenskih dobrovoljcev, t.j. 2. svetovno vojno. V Turkovem povojnem pisanju, tudi v predstavitvi posameznih drobcev iz slovenske dobrovoljske zgodovine,³²⁸ je mogoče opaziti vsebinsko/ideološko novost, saj pridaja nacionalnemu značaju dobrovoljske vojne progresivne in revolucionarne pritikline, kot je npr. revolucionarna zavest. Obenem ugotavlja, da je v primeru dobrovoljskega gibanja potrebno pridati, da je nacionalna revolucija prehitela proletarsko, saj je gibanje postavilo kot vodilo nacionalno osvoboditev. Dobrovoljsko gibanje ocenjuje kot dosleden boj proti nacionalnim zatiralcem, v »obrambo« udeležbe dobrovoljcev na strani antantnih zaveznikov pa pridaja, da se niso borili za interese kapitalistov in nacionalistov, temveč za razpad Avstro-Ogrske, kar je pomenilo tudi njihovo politično afirmacijo. Knjiga Ernesta Turka je tudi svojevrsten obračun z zapoznelo kritiko zbornika »Dobrovoljci – kladivarji Jugoslavije«, katere avtor je bil France Klopčič,³²⁹ ki je uredniku spominske knjige očital, da je izšla izključno v znamenju slave ter zato molči o disidentski dejavnosti in tako izraža apriorni antisovjetizem. Med preživelimi slovenskimi dobrovoljci se je vnel tudi spor glede poimenovanja vojakov, ki so se borili za zrušitev črnožolte monarhije, t.j. ali gre za prostovoljce ali dobrovoljce, »sprte strani« pa sta predstavljal Jaka Avšič³³⁰ in Društvo slovenskih vojnih dobrovoljcev iz vojn 1912–1918, ki je že v imenu nosilo zakonsko in ustavno »ime« vojnih dobrovoljcev, kar je služilo tudi v zavrnitev očitkov, da je šlo za neke vrste posrbljenje slovenske besede. Med mlajšimi slovenskimi teksti je potrebno omeniti tudi kratek oris dobrovoljskega gibanja in deleža Slovencev v njem Janeza J. Švajncerja,³³¹ ki je kritično razčlenil predvsem nezadovoljstvo slovenskih in hrvaških vojakov ali nižjih oficirjev v dobrovoljskih odredih ob spoznanju, ker so služili očitno le za popolnjevanje srbske vojske, zunanji znak tega pa je bil gotovo razpust Dobrovoljskega odreda januarja 1917 po zmagi na Kajmakčalanu. V sklopu vojaške udeležbe Slovencev v prvi svetovni vojni je potrebno omeniti tudi slovenske »preporodovce« in njihov boj proti Avstriji, ki ga najneposredneje obravnava zbornik pričevanj še živečih »preporodovcev« *Preporodovci proti Avstriji* (uredil Adolf Ponikvar, Ljubljana 1970),³³² kratko oceno pomena in mesta v slovenski zgodovini pa je prispeval Fran Jwitter.³³³

³²⁵ Branko Marušič, Na Goriškem v drugi polovici leta 1918. Primorski dnevnik 38–45/14. 2.–22. 2. 1964 (neredno); – isti, Deset števil »Goriške straže« leta 1918 važen vir za tedanje dogodke na Goriškem. Drobec iz naše bližnje zgodovine. Primorski dnevnik 34–35/9. 2.–11. 2. 1964.

³²⁶ Milorad Janković, Naši prostovoljci v prvi svetovni vojni. TV-15 39/22. 9. 1964; – Dušan Željeznov, Dobrovoljci proti Avstro-Ogrski 1914–1918. Primorski dnevnik 185/6. 8. 1978 ob izidu knjige Ernesta Turka).

³²⁷ Alojzij Res, Slovenski in italijanski prostovoljci 1. svetovne vojne. Soča 180–181/20. 1.–27. 1. 1951.

³²⁸ Vojni dobrovoljci in narodnoosvobodilna borba. Slovenski poročevalec 228/27. 9. 1953; – Dobrovoljci ali prostovoljci. Delo 205/28. 7. 1962; – Borki iz svetovne vojne. TV-15, 33/11. 8. 1963; – Kdo je bil Milan Gorup?. Lik vojnega prostovoljca – Slovenca v Oktobrski socialistični revoluciji. TV-15, 17/27. 4. 1965; – Ob 50. letnici preboja solunske fronte. Naši razgledi 19/5. 10. 1968; – Dobrovoljci – Slovenci in borci za severno mejo. Delo 271/3. 10. 1969.

³²⁹ Prostovoljci – disidenti. Naši razgledi 9/13. 5. 1967.

³³⁰ Bili smo prostovoljci. TV-15 11/21. 3. 1974. Pisal je tudi o borbeni dejavnosti slovenskih dobrovoljcev v »Boji v Dobrudži pred 50 leti« v Delu 325–327/1. 12.–3. 12. 1966.

³³¹ 1. svetovna vojna, v: »Vojna in vojaška zgodovina Slovencev«, 53–76.

³³² Zbornik prinaša tudi seznam »preporodovcev« 1912–1914, ki vsebuje tudi podatke o udeležencih v dobrovoljskih vrstah. Seznam jugoslovanskih dobrovoljcev, udeležencev prve svetovne vojne (39 imen) je priložen tudi h »Gradivu o slovenski partizanski saniteti. Priloga II.« (zbrali in uredili prim. dr. Pavla Jerina-Lah in prim. dr. Božena Grosman, Ljubljana 1979).

³³³ Spremljena beseda v Preporodovci proti Avstriji, Ljubljana 1970, 5–9.



Gasparijeva vojaška razglednica iz leta 1916 (po knjigi »Oblaki so rudeči«, Trst 1988, ur. J. Povše)

Življenje na fronti in v zaledju

K razumevanju problematike preživljanja vojne veliko prispevajo pričevanja o vojnem življenju vasi, skupnosti ali posameznika, ki, vmeščena v kronistične zapise, zaokrožujejo osnovni vojni okvir. Tovrstni viri, kot je na primer kanalska kronika, ki jo je v razpravi *Dogodki v občini Kanal od 28. junija 1914 do 7. avgusta 1915*. (Kanalska kronika) objavil Drago Sedmak³³⁴ in tako obelodanil zanimiv izsek iz življenja kraja v prvih dneh svetovne vojne (mobilizacija, vojno stanje, nastanek neposredne fronte in prvi boji, ki so prekinili pisanje kronike) ali pa razmišljanja o ormoškem vojnem življenjskem utripu, zapisana v spominih Rudeca Luči in sence (1914–1958) (prvi del 1914–1929; Buenos Aires 1964), skupaj s »tradicionalnimi« zgodovinskimi viri, znotraj kompleksne pripovedi, omogočajo preraščanje pogostokrat mehanskih shem, ki so bile značilne za opisovanje vojne. Vojna se je namreč dodobra vsesala v vse pore življenja, oblikovala svoje zakonitosti in nove odnose.^{334a} Korenito je posegla v gospodarski razvoj bojujočih se držav, ukrepi pa so seveda prizadeli tudi slovenske dežele. V luči svetovnih gospodarskih razmer in z upoštevanjem še posebno težkega gospodarskega položaja centralnih držav (blokada!) je o slovenskem gospodarstvu med vojno pisal Jože Šorn v razpravi *Slovenci in gospodarski položaj v prvi svetovni vojni*,³³⁵ ki je tudi edina slovenska študija o tej problematiki,³³⁶ čeravno je tudi ta omejena na delovanje Gospodarskega odseka Narodnega sveta in na njegovo odzivanje na (gospodarsko) propadanje Avstro-Ogrske ter na snovanje temeljev za prehodno dobo in novo državo. Ljubljana je bila

³³⁴ Kronika XXXVI/1988, 1–2/81–83.

^{334a} Veliko informacij je mogoče dobiti v krajevnih zbornikih in zgodovinah, npr.: Ivan Vrhovnik, Trnovska župnija v Ljubljani (Ljubljana 1951), Janez Kramar, Marežige. Trdnjava slovenstva v Istri 1886 – 1930 (Koper 1982), Nataša Nemec, Bilje. Kronika. (Nova Gorica 1989), Jurij Beltram, Vogrsko v ogledalu časa. (Koper 1990), Tomaž Budkovič, Bohinj med prvo svetovno vojno. Bohinjski zbornik. (Radovljica 1987).

³³⁵ Zgodovinski časopis 35/1981, 1–2/57–81.

³³⁶ Med vojno se je razmahnila tudi posebna gospodarska panoga, t.j. tihotapstvo, o čemer je pisal Anton Šeško, Tihotapstvo. Sladkogorčan 1972, 1/10, ki je podal kratek pregled te dejavnosti med obema svetovnjima vojnima na šentiljskem področju.

kot slovenska prestolnica tudi središče raznovrstnih dejavnosti in pobud, ki so bile v neposredni povezavi z vojno, ki je bila tudi prostorsko zelo blizu, žal pa so doslej raziskani le drobci, kot je neuresničen poskus priprave vojne zbirke v Ljubljani, ki naj bi vsebovala predvsem material s »slovenske« fronte (o tem je pisala Maja Žvanut v razpravi *Delovanje deželne centrale za domovinsko varstvo za Kranjsko med 1. svetovno vojno – priprave za vojni muzej*)³³⁷ ali pa dobrodelne akcije ustanov in posameznikov, namenjene za podporo obubožanega civilnega prebivalstva, za dnevna zavetišča za vojne sirote in vdove ter vojne invalide, o čemer je pisala Vilma Brodnik (*Dobrodelnost v Ljubljani med prvo svetovno vojno*).³³⁸ Vojni režim, ki je zavladal v avstrijskih deželah ob začetku 1. svetovne vojne, je vplival tudi na življenje na Slovenskem, kjer je z italijanskim vstopom v vojno začel veljati režim t.i. območja armade na bojišču in so nagla sodišča sodila tudi za kazniva dejanja civilnih oseb, je v slovenskem zgodovinopisju predstavljen z nekaj tehtnimi razpravami, ki so tolikanj bolj povedne tudi spričo nekoliko ostrine med razpravljalci. Največ povedo viri sami, ki so najbolj nazorna »poročila« o času, »ko so odpadle običajne navade zadržanega, pretehtanega in korektnega vedenja mirnih dni in se je nenadoma pokazalo, kakšni so odnosi v resnici.«³³⁹ Poročila vojaške in vladne komisije, ki jih je za objavo pripravil Janko Pleterski (*Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917*. Ljubljana 1980–1982), predstavljajo »absolutistični« vojni režim v Avstriji in še posebej preganjanja Slovencev, kar omenjajo tudi vsa slovenska dela, ki govorijo o razmerah med 1. svetovno vojno na Slovenskem, vendar po ugotovitvah J. Pleterskega³⁴⁰ nobeno med njimi omenjeno problematiko ni obdelalo sistematično in dovolj izčrpno.³⁴¹ Tako lahko najpopolnejšo podobo o vojnem absolutizmu na Slovenskem dobimo, poleg odlomka o preganjanju Ivana Cankarja, ki ga je za objavo pripravil France Klopčič (*Preganjanje Ivana Cankarja leta 1914*)³⁴² v polemičnih zapisih Dušana Kermavnerja *O številu slovenskih justificarancev v prvi svetovni vojni*³⁴³ in *O aretacijah Slovencev med prvo svetovno vojno*.³⁴⁴ Kermavnerjeve razprave, pa naj si bo razčlemba različnih števil o slovenskih justificarancih v slovenskem časopisju ali pa o drugih ukrepih vojnega absolutizma na Slovenskem, so vedno ali predvsem obračun s slovenskim zgodovinopisjem, ki mu očita zanemarjanje metodoloških prijemov in nezgodovinsko prikazovanje slovenskih aretacij ter polovične resnice. Največkrat »opomnjeni« Janko Pleterski se je seveda odzval z zapisom *Nekaj nepričakovane odgovora Dušanu Kermavnerju*,³⁴⁵ vendar pa se moremo navkljub številnim popisanim listom pridružiti začetni ugotovitvi J. Pleterskega, da sistematičnega pregleda o političnem preganjanju Slovencev med vojno še nimamo. Dragan Matič je dosedanje raziskave dopolnil s primeri preganjanja v *Prispevek k vprašanju političnega preganjanja Slovencev med prvo svetovno vojno*³⁴⁶ ter pozornost svojega raziskovalnega dela usmeril tudi tja, kjer se je preganjanje dejansko »dogajalo«, na Ljubljanski grad in njegove funkcije v različnih obdobjih svetovne vojne, ki jih je nazorno predstavil v dveh razpravah: *Vojaški zapor na Ljubljanskem gradu od 15. 8. 1914 do vstopa Italije v 1. sv. vojno*³⁴⁷ in *Karantenska postaja za vojne ujetnike na Ljubljanskem gradu*.³⁴⁸

* * *

Vpetost zgodovinopisja v vsakokratna dogajanja in spremembe v družbi se nedvomno dokazuje tudi skozi obravnavanje obdobja 1. svetovne vojne. Če ugotovimo, da je bil povojni čas bogat s vsakovrstnimi prispevki o 1. svetovni vojni, pa moremo istočasno tudi dodati, da

³³⁷ Kronika 33/1985, 1/64–67.

³³⁸ Kronika 38/1990, 1–2/56–65.

³³⁹ Vasilij Melik, Spremljena beseda v Politično preganjanje Slovencev v Avstriji 1914–1917. Poročili vojaške in vladne komisije (pripravil J. Pleterski). Viri 1, 2. Ljubljana 1980, 1982, 3.

³⁴⁰ N.o.m., 6.

³⁴¹ Za seznam avtorjev, ki so se v svojih delih dotaknili vprašanj vojnega absolutizma glej J. Pleterski, n.o.m., 6.

³⁴² Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1/1960, 2/295–299.

³⁴³ Zgodovinski časopis XXIV/1970, 1–2/93–97.

³⁴⁴ Zgodovinski časopis XXVII/1973, 3–4/343–375.

³⁴⁵ Zgodovinski časopis XXVIII/1974, 3–4/367–380.

³⁴⁶ Prispevki za novejšo zgodovino XXXII/1992, 1–3/201–219.

³⁴⁷ Kronika 38/1990, 2/127–134.

³⁴⁸ Zgodovinski časopis 46/1992, 1/71–85.

se vsebinski okvir vendarle tudi v naslednjem obdobju ni bistveno spremenil. Tako lahko sicer pritrdimo mnenju Petra Vodopivca, da je bil poglobljen in k raznolikim vidikom življenja v preteklosti usmerjen pristop uspešnejši pri raziskovanju zgodovine do leta 1918,³⁴⁹ pa bi bilo vendarle na tem mestu morda potrebno letnico prestaviti tudi v obdobje 1. svetovne vojne, saj ne moremo prezreti dejstva, da so tudi o tem obdobju slovenske zgodovine »po moči« bistveno krepkeje zastopane teme, ki so bile pisane predvsem z vidika kasnejšega razvoja in je zato njih obravnavanje pistalo ali ostalo na politični in dogodkovni ravni. Izbiro »jugoslovanskih« tem, ki so dajale pečat pisanju v obdobju 1918–1941, pa tudi po letu 1945 (izvzemši zadnja leta, ki so prinesla nekaj svežine v raziskovanje tega obdobja), na drugi strani pa zapostavljanje drugih vidikov 1. svetovne vojne (npr. soška fronta, ki je nenazadnje preseгла zgozlj ozke slovenske okvire) so tako narekemale potrebe dnevne politike najpogosteje za potrjevanje svojih razvojnih usmeritev. Ob tem je potrebno poudariti, da prevladuje v slovenski bibliografiji o prvi svetovni vojni skoraj izključno publicistična literatura in to ne glede na obdobje, v katerem je nastajala. Strokovni pristop se pojavlja le v redkih delih, pa še ta povečini niso prišla izpod peresa šolanih zgodovinarjev.

Če primerjamo obdobji 1918–1941 in 1945–1992 glede na število objavljenih enot, predvsem časopisnih člankov, lahko ugotovimo veliko razliko »v prid« prvemu obdobju. V letih med obema svetovnima vojnama so prišli tudi jasnejše do izraza različni pogledi na posamezna vprašanja kot po letu 1945, kar moramo pripisati splošnemu političnemu ozračju. Pestrosti člankov med obema vojnama je tako botrovala nazorska različnost slovenskih časopisov, razdeljenih na katoliško in liberalno smer. Zatorej je tudi izbor problemov odgovarjal nacionalni in idejni usmeritvi obeh meščanskih taborov. »Jugoslovanske« teme so bile tako predvsem v domeni liberalno usmerjenih časnikov, ki so seveda »poskrbeli« za ustrezne interpretacije preteklih dogodkov.

Primerjava publicistične in zgodovinske literature v obravnavanih obdobjih in mesta 1. svetovne vojne v njih pa pokaže tudi na morda nekoliko presenetljivo dejstvo, da se glavne poteze pri izbiri tematike navkljub radikalni spremembi družbenega sistema niso spremenile. Socialna revolucija je sicer postavila nove zahteve pred slovensko zgodovino in tudi publicistiko, to je »potrebo« po obravnavi socialno-političnega in to s poudarjenim ideološkim vidikom,³⁵⁰ vendar so se tudi te »uspešno« vključile v »jugoslovanske« teme iz obdobja 1918–1941 in bile deležne novih (ali popravljenih) interpretacij. Temeljne ideje o Srbiji – združiteljici in osvoboditeljici so bile sicer potisnjene v ozadje, saj se je povojna oblast napajala predvsem iz dogodkov 2. svetovne vojne. Prva svetovna vojna je prešla na rob zgodovinskega obravnavanja in spomina.

³⁴⁹ Poizkus opredelitve razvoja slovenskega zgodovinskega z vidika odnosa zgodovina – ideologija (Teze za razpravo). Problemi 12/1984, 6–9.

³⁵⁰ Odnos med zgodovinskim in politiko kritično obravnava Peter Vodopivec v omenjenem članku (glej opombo 349).

Riassunto

LA PRIMA GUERRA MONDIALE E GLI SLOVENI

Rassegna della storiografia, della pubblicistica e della letteratura commemorativa slovena sulla prima guerra mondiale
(Parte 2^a)

Petra Svoljšak

La dipendenza della storiografia dai singolari avvenimenti e dai cambiamenti nella società si dimostra indubbiamente anche nel modo in cui essa tratta il periodo della 1^a guerra mondiale. Così il periodo successivo alla »grande rivoluzione mondiale« fu ricco di scritti sul tema della 1^a guerra mondiale; va tuttavia aggiunto che l'argomento non cambiò fondamentalmente nemmeno nel periodo successivo alla 2^a mondiale. Secondo »il potere« prevalgono in gran parte temi, scritti principalmente dal punto di vista degli avvenimenti che seguirono la 1^a se guerra mondiale. Il trattamento di questi temi raggiunge o rimane sul livello politico e fattuale.

La comparazione dei periodi 1918–1941 e 1945–1992 basata sul numero delle unità pubblicate, per la maggior parte articoli di giornale, mostra una grande differenza »a favore« del primo periodo. Tuttavia, la comparazione della letteratura publicistica e storiografica dei due periodi e della parte che ebbe la 1^a guerra mondiale in essa, ci porta alla conclusione che i lineamenti principali nella scelta dei temi non sono cambiati nonostante i cambiamenti radicali del sistema sociale. Il fronte »sloveno« attira un po' più d'attenzione, rimanendo però il campo d'attività della publicistica. La rivoluzione sociale pose nuove richieste alla publicistica come anche alla storiografia slovena, le quali si manifestarono per lo più nel »bisogno« di trattare temi socio-politici, il che si inseriva »efficacemente« nei temi »jugoslavi« del periodo 1918–1941; nacquero nuove o aggiustate interpretazioni (per esempio nel modo del trattare il movimento volontario e ribellioni dei soldati sloveni). Vengono lasciate dietro le idee fondamentali della Serbia-liberatrice e unificatrice degli oppressi, per il motivo che il regime del dopoguerra »si ispirava« prevalentemente negli avvenimenti e nei processi della 2^a guerra mondiale. La 1^a guerra mondiale passò gradualmente ai margini della ricerca storica e della memoria collettiva slovena. In quest'ultimo decennio è risorto l'interesse per il periodo della 1^a guerra mondiale e per le questioni »civili« in stretto legame con gli avvenimenti della guerra. Così l'attenzione dei ricercatori di questo periodo-conformemente a nuove vie di ricerca storica della scienza storica slovena- è rivolta alla ricerca della vita quotidiana e nelle vicende della gente comune.

NARODNI MUZEJ, Ljubljana, Prešernova 20, tel.: (061) 218-876, fax: (061) 221-882

Jaroslav Šašel: OPERA SELECTA

Ljubljana : Narodni muzej, 1992 (Situla 30), 872 strani.

Izbrana dela Jaroslava Šašla (1924–1988), eminentnega slovenskega epigrafika in antičnega zgodovinarja, obsegajo 92 člankov, ki so bili objavljeni v letih 1953–1990. Večina je bila doslej publicirana le v tujih revijah, ki pa jih ni vedno lahko dobiti. Nekaj pa je takih, ki so bili objavljeni v slovenščini in urednika (Stane Gabrovec in Rajko Bratož) sta se odločila, da jih prevedemo v angleščino, da bodo tako dostopni širši mednarodni strokovni javnosti. Vsi prispevki v delu Opera selecta so tako zdaj v tujih jezikih – angleščini, nemščini in italijanščini. Razvrščeni pa so po tematskih skupinah, ki odražajo Šašlovo široko znanje in zanimanje:

- I Študije o onomastiki in prosopografiji
- II Epigrafika in zgodovina
- III Vojaška zgodovina
- IV Študije o ekonomski zgodovini
- V Mesta, naselja in topografija področja ob Severnem Jadranu, v Vzhodnih Alpah in za Zahodnem Balkanu
- VI Pozna antika in srednji vek

Geografsko torej obravnavajo področje od Severnega Jadrana in Vzhodnih Alp do osrednjega Podonavja in Zahodnega Balkana. Kronološko pa od začetka Rimskega cesarstva do zgodnjega srednjega veka.

V publikaciji je objavljena tudi celotna bibliografija Jaroslava Šašla, dodani pa so obsežni indeksi razdeljeni po tematiki: I. imena oseb, ljudstev in božanstev; II. geografski pojmi; III. predmetni indeks.

Strokovne ustanove in člani strokovnih društev imajo 25%, študentje pa 50% popusta za nakup po enega izvoda knjige.